

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda erkən evliliyin gender təhlili

Demək olar ki, XIX-XX əsrə qədər Avropada və dünyanın bir çox yerlərində Roma hüququnun qızlar üçün təyin etdiyi 12 yetkinlik və nikah yaşı, dünyanın normasına çevrilmişdi. Bu ənənəni katolik kilsəsi, eynilə qədim və orta əsr dünyasının əksər xalqları (yəhudilər, ciftlilər, yunanlar və digərləri) davam etdirmişlər.

Rauf Məmmədov yazır: "Azərbaycan ərazisində də bu gün mövcud olan ailə qurumu, demək olar ki, bu ərazilərdə XX əsrə qədər mövcud deyildi. Çünki Çar Rusiyası dövründə vergi sistemi tüstübaşına, yəni həyətbaşına görə müəyyən edilirdi. Bu həyətlərdə bir nəslə təmsil edən bir neçə ailə bir arada yaşayırdı. Bu ailələr istehsal və təkrar istehsal obyektləri idilər. Onların ev təsərrüfatları bir olduğu kimi (bəzən ayrılırdı), əmək sahələri də kollektiv idi. Çünki bu ailələr ayrı-ayrılıqda dövlət vergilərini vermək iqtidarında deyildilər. Bu səbəbdən, böyük ailələr və patronimiyalar, Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, Çar Rusiyasının əksər ərazilərində də geniş yayılmışdır.

Böyük ailələrdə böyüyən uşaqlar ailədaxili sistemdə sosiallaşdırılırdı. Oğlan uşaqları atalarının, qızlar isə, analarının ənənəvi sosial-iqtisadi həyat tərzinin davamçılarına çevrilirdilər. Buna görə də, təhsil almaq və savadlanmaq aktual deyildi. Əsas məqsəd, böyük ailənin, yəni nəslin varlığını qorumaq və davam etdirmək idi. Bunun üçün, oğlanlar atalarının ənənəvi sənətini dərinlən öyrənərək ailənin iqtisadi durumunu təmin etmək, qızlar isə, ev təsərrüfatını, analığı öyrənməklə, nəslin artımını təmin etməli idilər. Dövlətin əhalidən istədiyi əsas şeylər, vergilərin vaxtında verilməsi və kişi əhalinin döyüşlərdə iştirak etməsi idi. Buna görə də, ailədə oğlan uşaqlarının çox olması və qızların erkən yaşlarda ərə getmələri zərurətdən irəli gəlirdi.

Böyük ailələr və ümumi təsərrüfat əsaslanan patronimiyalar patriarxal idarəçiliklə idarə olunurdular. Azərbaycan və Qafqaz ərazisində geniş yayılan böyük ailələr və patronimiyalar nəslin ağsaqqalı tərəfindən idarə olunurdu. O, böyük ailə sisteminə birləşmə və əmək bölgüsünü təmin edirdi. Nəslin qadınları üzərində rəhbərlik, onun həyat yoldaşına aid idi. Bu qadın, ağsaqqalın arvadı kimi digər arvadları, gəlinləri və qızları üzərində xüsusi səlahiyyətə malik olan, ağbırçək və ağbacı statusu ilə yalnız ailə çərçivəsində tanınan qadın idi. Sonralar daha çox aktuallaşan qayınana statusu da öz kökünü buradan götürmüşdür."

Belə böyük ailələr və patronimiyalar çərçivəsində itaətsizlik etmək, ağsaqqal və ağbırçəyə qarşı çıxmaq, praktik olaraq, mümkün deyildi. Çünki nəslin digər nümayəndələri buna imkan vermədilər. Buna görə də, patriarxal ağsaqqallıq qurumu bu nəsillər arasında, ənənəvi olaraq ilahləşdirilir və əcdadlar kultunun qorunub-saxlanması

na şərait yaradırdı.

XIX əsrin ortalarından, artıq Azərbaycanda şəhər yerlərində (yəni sosial-mədəni inzibati mərkəzlərdə) bu cür nuklear ailələr mövcud idi. Müasir ailələrdə yaşayan və tərbiyə alan insanlar öz düşüncələri və həyat tərzləri ilə, yaşadıqları cəmiyyəti bir neçə il qabaqlayırdılar. Çünki onların maddi imkanları, dünyagörüşü və savadları imkan verirdi ki, Şərq ilə Qərb sivilizasiyaları arasında müəyyən müqayisələr aparınsınlar və modernləşmənin qeyri-ənənəvi individual dəyərlərini öz həyat tərzlərinə tətbiq etsinlər.

Maarifçi Həsənbəy Zərdabi yazırdı: "Osmanlı dövləti ki, qeyri-islam dövlətlərindən Avropa əhlinə yavuşdur, bu səbəblərə bir neçə ildir ki, nizami-külliyyə qoyub, məktəbxanalar bina edib... ancaq ol məktəbxanalarda ancaq kişilər oxuyur, ünas tayfası elmdən bixəbərdir. Çünki tərbiyənin binası ana ilədir, uşaq 7-8 yaşına gəlincə, ona ana tərbiyə edir, ona binaən ünas tayfası tərbiyəsiz qaldığına görə, Osmanlı dövlətinin kişilərə elm öyrətməyindən o qədər də nəf olmur."

Deməli, zamanın tələblərinə cavab verə bilməyən cəmiyyətlər tarix səhnəsində iştirak etmək şansını itirirlər. Buna görə də, yerli ziyalılar "qadın azadlığı"ni milli məsələnin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul etdilər. Həmin dövrdə yaşayan Azərbaycan ziyalılarının (M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, C.Məmmədquluzadə), ictimai xadimlərinin əsərlərinə və ifadələrinə diqqət etsək, vəziyyətin nə qədər gərgin olduğunu anlamaq olar.

Dövrünün maarifçisi E.Sultanov yazırdı: "Mən hər cür təcavüzkarlığa, hər cür təzyiqa və cinsindən asılı olmayaraq, insan azadlığının məhdudiyətinə nifrət edirəm. Müsəlman qadınlarının hüquq bərabərliyini açıqcasına təbliğ etdiyim üçün məscid minbərindən mənə lənət yağdırıldılar."

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 1909-cu il tarixli 28-ci sayında yazılırdı: "Biz müsəlmana fərzdir, nəinki oğlan məktəbi, xeyir, bizlərə vacibdir qız məktəbi, çünki balalarımızın tərbiyəsi anaların əlindədir." Mirzə Ələkbər Sabirin "Qoyma gəldi" şeiri erkən evliliyin eybəcərliklərini bariz şəkildə ortaya qoyurdu.

"Molla Nəsrəddin" jurnalında "Qızdırmalı" imzası ilə verilmiş "Milli zəmanə libaslarımız" adlı yazıda qız uşağı məktəbə gedərsə, onun ərə getmək vaxtının ötəcəyindən ehtiyat edən avam valideynlər satıra atəşinə tutulurdu: "Bu gün eşitdim ki, Bakıda təzə açılmış müsəlman qız məktəbinə 31 qız gəlib... o məktəbə qəbul olunan qızların yaşı 4 yaşdan əskik deyil. 4 yaş müsəlman qızı üçün tamam məktəbə gəlmək vaxtıdır. Çünki 4 yaşda məktəbə gedər, 4 il də oxuyar, olar 8 yaşda. 8 yaş da düz ərə getmək vaxtıdır."

"İqbal" qəzetində "Qızların etirazı" adlı məktubda həmyaşdılarının qoca kişilərə zorla ərə verilməsinə etiraz edən bir qrup qız yazırdı: "Əgər 18-20 yaşlı cavanlara cəbrə 50-60 yaşlı qarı övrətlər verilsə idi, o zaman kişilər cavan qızların qocalara verilməsini bilərlər idi."

Hüseyn Cavid yazırdı: "Bir çox mübarək ağızlar, qadınların tərbiyə görür-görməz, itaətsiz olacaqlarını söyləməkdən çəkinməyirlər, əcəba, məktəb, təlim və tərbiyə insana itaətsizlikmi öyrədir? Yaxud insanıyyət, şəfqət, mərhəmət, nəzafət-övlada məhəbbət, böyüklərə itaət nə olduğunu təlim edər? Bir də cəbrə təzyiqa nə hacət, artıq iyirmi ilə otuz hesab etmək üçün anaların təsbihləri ilə, qızların barmaqlar ilə komediya çıxarmaları çəkilir bir dərd deyildir. Azacıq da utanıb qızarmalıyq."

Göründüyü kimi, cəmiyyətdə qadınları ailədə istismar edən və onu, cəmiyyətin köləsinə çevirən hakim təbəqələr, əsasən, ruhanilər zümrəsindən və varlı mülkədarlardan ibarət sosial-siyasi qüvvələr idi. Mövcud sistemin qorunub-saxlanması həm onların, həm də onları dəstəkləyən Çar Rusiyasının mənafeyinə xidmət edirdi. Onları, Çar Rusiyasının müsəlmanları ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq siyasəti narahat etmirdi. Çar Rusiyası, əhalini itaətdə saxlayaraq yerlərdə öz siyasətinin gerçəkləşmənin və sosial bazasının gücləndirmənin ən effektiv yolunu müsəlman ruhanilər və feodallar ilə itti-faqda görürdü.

Komendant üsul-idarəsinin ədalətsiz və rüşvətxor məhkəmə-sindən şəriət məhkəməsinə sığınan sadə xalq, bu məhkəmənin də onlar tərəfindən idarə olunduğunu bilmirdilər. Savadsız xalq mollaların, qazilərin verdiyi fətvaları, hökmləri şəriət hökmü kimi qəbul edirdilər. Ancaq bu hökmlərin ruhanilərin şəxsi mənafeyinə və çar müləqqiyətinə xidmət etdiyindən xəbərsiz idilər. Yüksək rütbəli çar məmurlarından biri etiraf edirdi ki, "Müsəlman əyalətlərinin idarə edilməsini tədqiq edərkən, idarə edənlərin azğınlığından və xalqın əzabından insan eqli dəhşətə gəlir. Burada insanlıq tammilə tapdanmış, yüksək ədalət yaddan çıxmışdır, qanun ancaq zülm etmək aləti olmuş, acgözlük və azğın özbaşınalıq dairə rəislərinin, komendantların, pristovların və digər rəhbər şəxslərin fəaliyyətinin əsasıdır."

Yenə həmin mənbədə bildirilir ki, "Polis və məhkəmə səlahiyyətinə malik olan feodallar özbaşına olaraq vergi verməyənləri, kişi-qadın olmasına baxmadan, öləndək döyür, hər şeyini, hətta paltarlarını da müsadirə edirdilər.

Təbii ki, xalq bu zorakılığa dözməyərək, dəfələrlə üsyan qaldırmışdı.

Ömər Faiq yazırdı: "İtaətə, zülmə, döyülməyə səbr edib boyun əyməyimiz, əziyyətə, korluğa, söyülməyə, əzilməyə, qorxmağa, qanacaqsızlığa öyrənib adət etməyimiz, məhz bizim öz günahımız, öz qəflətimiz, bizlərə qarşı görülən zümlərə, həqarətləri qanmayıb, zalımlara, müstəbidlərə köməkçi olmağımız, bizi ən ziyadə səfil və sərgərdan qoyanlara ən ziyadə məhəbbətlə itaət edib, yeri düşünəndə kömək etməyimiz, özümüzdə edilən zümlərin zülm olduğunu qanmayacaq dərəcədə korluğumuz, cəhəlimizdir."

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KİVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

Mirzə Cəlil Kefli İskəndəri ölümlərinin dirilməsini istəyənlərə deyir: "Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürsünüz, ölü qardaşlarınızın arvadlarını almissınız, ölü dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razi olmasınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: Tfu, sizin üzünüze..."

Yaxud Şeyx Nəsrullah azyaşlı qız uşaqları ilə siğə edir və mövhumata qapılan müsəlman cəmiyyəti buna normal baxır. Anasına "yazıq anam" deyər müraciət edən və zavallı 9 yaşlı bacısı Nazlının halına acıyan İskəndər obrazı, Cəlilin gözüylə cəmiyyətin bütün eyiblərin görür və gördüyü üçün daim kədər-lənir. İskəndər, xalqı tilsimə salan dəyərlərlə mübarizə apara bilmir və xalqı bu tilsimdən qurtara bilmir.

1901-ci il oktyabrın 7-də "Kaspi" qəzeti səhifələrində Cənubi Qafqaz şeyxülislamı Axundzadə Məhəmməd Peyğəmərin (s.ə.s) "elm öyrənmək həm müsəlman kişiyə, həm də müsəlman qadınına vacibdir" sözlərini xüsusi vurğulayaraq demişdir: "Bu tarixi sətirlərdən məqsədim budur ki, nə din, nə şəriət təhsil və tərbiyə sahəsində qadınların hüquqlarını məhdudlaşdırmır. Belə olsaydı, islamda bu qədr şöhrətli müsəlman qadını yetişməzdi. Əgər bu vaxta qədər Zaqafqaziyada qızlara təhsil verilməyib-sə, bunun səbəbi təkcə məktəbin yoxluğu deyil, hətta kök atmış ziyalı adətlərdir."

1917-ci ildə Behbud ağa Şah-taxtı "Kaspi" qəzetində XX yüzilliyin ilk illərindən mətbuatın qadın

azadlığı uğrunda başladığı mübarizədən bəhs edərək yazırdı: "Təzibolunmaz faktlarla sübut edildi ki, müsəlman qadınının özünəməxsus şəkildə "mədəniyyəti" və ətraf aləmdən təcrid olunması şəriətin hökmü yox, uzaq keçmişdən bizi miras qalan biabırçı adətlərlə bağlıdır. Lakin müsəlman qadınların hələ hamısı qadranı tərək etməmişlər. Çox vaxt adət qanundan güclü olur. Bunu birdən-birə yox, təcridən, aradan qaldırmaq lazımdır."

"Qadın azadlığı" hərəkatı 1918-ci ildə qurulan AXC hökuməti tərəfindən artıq həyata keçirilirdi. AXC hökuməti, Azərbaycanda qadınların seçib seçilmək hüququnu tanımaqla, onların cəmiyyətin həyatında fəal olmalarını dəstəkləyirdi. Əvvəlki illərə nisbətən, ölkədə qadın və kişilər arasında savadlılıq səviyyəsinin tədricən artması, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, AXC dövlət strukturlarına qadınların cəlb olunmaları (Şəfiqə Əfəndiyeva, Aynul Usubbəyova) və ümumiyyətlə, AXC hökumətinin qadın azadlığı məsələsini milli siyasətin təməl prinsipi kimi qəbul etməsi bunun bariz nümunəsi idi. Yəni Azərbaycan SSR qurulmasaydı belə, AXC bu işləri daha uğurlu şəkildə həyata keçirəcəkdi. Atatürkün Türkiyədə həyata keçirdiyi "qadın azadlığı" siyasəti, eynilə Azərbaycan dövlətində də həyata keçiriləcəkdi. Lakin Azərbaycanın tarixi qədəri fərqli oldu.

VAHİD ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru